

Vətəndaşlıq

Yaşlılar onlara xas olan egosentrizmlə adətən onları (uşaqları) vətəndaş kimi qəbul etmir, yaxud da onlara müasir dövrün deyil, gələcəyin vətəndaşları kimi baxırlar.

Brayan Hou

Müasir vətəndaşlığın çoxsaylı parametrləri:

Sırf hüquqi mənada vətəndaş - qanunla insanların mülki və siyasi hüquqları qorunan dövlətin sakinidir və insanların bu dövlətə münasibətdə qarşılıqlı öhdəlikləri vardır: ölkənin qanunlarına tabe olmaq, hücum zamanı onu qorumaq ümumi işlərdə iştirak etmək. Vətəndaşlıq milliyyətdən və etnik mənsubiyyətdən fərqlidir; bu kontekstdə milliyyət və etnik mənsubiyyət mədəni və dil ümumiliyi əsasında yaranan qruplardır. Əksər Avropa ölkələrinin əhalisi bir neçə millətdən ibarətdir. Eyni millətdən olan insanlar isə ayrı-ayrı qonşu dövlətlərdə yaşaya bilərlər. Dövlət **siyasi** və **geo-siyasi** qurum olduğu halda, millət **mədəni** və **etnik** təsisatdır. Vətəndaşlıq dövlətlə əlaqədardır və milliyyətdən asılı deyildir.

Hazırda “vətəndaşlıq” anlayışı insanlarla dövlət arasında hüquqi münasibətdən (əlaqələrdən) daha geniş mənə daşıyır. Vətəndaşlıq yalnız mülki, siyasi hüquq və vəzifələr aid edilən hüquqi ölçü deyil, o, həmçinin psixoloji və sosial münasibətlərlə ölçülür. Vətəndaş olmaq insan şəxsiyyətinin müəyyən bir parçasıdır. İnsan cəmiyyətin üzvü olduğu üçün onun qayğısına qalır, bu qayğını cəmiyyətin digər üzvlərindən gözləyir, cəmiyyətin ümumi rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməyə can atır.

Geniş mənada vətəndaşlıq sadəcə sosiallaşma prosesi deyildir. O, özündə doğmalılıq, mənsubolma, iştirak, cəmiyyət qarşısında öhdəlik hislərini birləşdirir. Cəmiyyətin bir hissəsi kimi vətəndaş cəmiyyətə təsir edə bilər, onun inkişafına və çiçəklənməsinə yardımçı ola bilər. Beləliklə, vətəndaş həm hüquq və vəzifələrin “alıcısı”, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Bu mənada bütün vətəndaşların ləyaqəti bərabərdir.

Sual: *Adi vətəndaşlar seçkilərdə səs verməklə yanaşı, hansı formada cəmiyyətin həyatında iştirak edə bilərlər? Onları buna necə cəlb etmək olar?*

Vətəndaşlığın tarixi və müasir konsepsiyaları

Vətəndaşlıq ideyasının tarixi inkişafı vətəndaşlığın bu çoxcəhətli aspektlərini başa düşməyə kömək edir.

Vətəndaşlığın qədim konsepsiyalarından biri qədim yunan şəhər-dövlətlərinə aiddir. Burada “vətəndaşlar” o şəxslər idi ki, qanunla dövlətin işində iştirak etmək hüququna malik idilər. Lakin əhalinin çox az bir qismi bu hüquqa malik idi: qullar və qadınlar sadəcə subyekt

idilər, əcnəbilər isə prinsipcə istisna edilirdilər. Vətəndaş hüququna malik olan azad kişilərin “vətəndaş mənəviyyəti” əsas keyfiyyət idi. Bu ənənə vətəndaşlığın vətəndaş üzərinə qoyduğu məsuliyyətə xüsusi diqqət verilməsinin səbəbi oldu.

Vətəndaşlığın milli mənsubiyyətlə əlaqəsi XIX əsrdə yarandı. Həmin dövrdə bütün Avropada milli dövlətlər yaranmağa başladı, vətəndaşın hüquqi statusu isə çox zaman milli dövlət ilə bağlı oldu, həmin dövlətin ərazisində bir neçə etnik qrup yaşasa belə. Bu dövrdə vətəndaşlıqla vətənpərvərlik arasında əlaqə möhkəmləndi.

Fransız inqilabının yaratdığı **vətəndaşlığa liberal baxış** bütün insanların hüququnun olmasına, etnik qrupa deyil, konstitusiyaya sadıqlıya diqqət edirdi. Səs vermə hüququ olanların sayı artdıqca, ədalət və siyasi hüquqlar da daha çox insan üçün reallığa çevrilirdi.

XX əsrdə “**sosial vətəndaşlığın**” tərəfdarları hesab edirdilər ki, vətəndaşlar dövlətdən vətəndaş və siyasi hüquqlar gözləmək imkanına malik olmalıdırlar. Ötən əsrdə ümumi rifah dövlətlərinin yaranması “insan hüquqlarına qazanc mənbələri və əmək şəraiti də daxil olmalıdır” deyən mütəfəkkirlərə borcludur.

Bu gün vətəndaşlıq müxtəlif mənalara daşır ki, bunlar da qarşılıqlı əlaqədir və bir-birini tamamlayır. Hazırda “**fəal vətəndaş mövqeyi**” öz cəmiyyətinin rifahının yaxşılaşması üçün iqtisadi imkanlardan, dövlət qulluğundan, könüllü fəaliyyətdən və s. istifadə etməyi nəzərdə tutur.

“**Avropa vətəndaşlığı**” müxtəlif cür şərh olunur. Avropa İttifaqı haqqında Maastrix müqaviləsinə əsasən Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin vətəndaşları İttifaqa, eləcə də öz dövlətlərinə münasibətdə daha çox hüquq və vəzifələr əldə edirlər. Avropa İttifaqının vətəndaşlarına verilən bu imtiyazlar üzv olan ölkələrin ərazisində sərbəst hərəkət və yaşamaq hüququ, eləcə də səs vermək və seçkilərdə öz namizədliyini Avropa Parlamentinə təqdim etmək hüquqlarını nəzərdə tutur. Lakin demək olmaz ki, bu gün “Avropa cəmiyyəti” yunan və ya çex cəmiyyəti kimidir. Avropa vətəndaşlığı hazırda real həqiqətlə uzaq ideal arasında yer tutur. “Avropa vətəndaşlığının ideal anlamı demokratiya, insan hüquqları və sosial ədalətlik dəyərləri üzərindədir.” Avropa vətəndaşlığı bir çox dəyərlər sistemində (insan hüquqları, millilik, etnik mənsubiyyət, yerli icma, ailə, ideoloji qruplar və s.) aidlik hissini təmin edir. Avropa vətəndaşlığının tərkib hissəsi olan bu mürəkkəb və dinamik aidiyyət sistemi hər hansı milli mənsubiyyətə zidd deyil, əksinə inklüzivdir və yerli səviyyədə işləyir.

“**Dünya vətəndaşlığı**” “hər bir insan dünyanın vətəndaşıdır” ideyası üzərində qurulan yeni konsepsiyadır. Hüquqi mənada “dünya vətəndaşı” anlamı mövcud deyildir. “Dünya vətəndaşlığı haqsızlığa və bərabərsizliyə qarşı mübarizə aparmağı, bu istiqamətdə fəal çalışmaq arzusu və imkanını nəzərdə tutur. Bu, Yer kürəsinin dəyərli və unikal olmasının qəbulu və bizdən sonrakı nəsillərin gələcəyini təmin etməyi nəzərdə tutur. Dünya vətəndaşlığı

istənilən digər vətəndaşlıqla əla uzlaşır. Bu bir təfəkkür tərzidir və mütləq dünyanı yaxşılığa doğru dəyişəcəkdir.”

“Vətəndaş” və “vətəndaşlıq” məfhumlarının xeyli tərifi olduğundan, milli dövlətin isə heç də həmişə çoxmədəniyyətli Avropaya uyğun konsept olmadığından, Avropa Şurası “vətəndaş” sözünü “cəmiyyətin üzvü” mənasında işlədir. “Milli dövlət” əvəzinə “cəmiyyət” sözü insanın yaşadığı yerli, regional və beynəlxalq mühiti daha yaxşı təsvir edir.

Sual: *Sizin vətəndaşlıq haqqında şəxsi təsəvvürləriniz necədir? Mobil və multikultural dünyada vətəndaşlığın meyarları hansılardır? Sizin cəmiyyətdə kimlərə vətəndaşlıq hüququ verilməməlidir?*

Bu gün vətəndaşlıq haqqında insanların təsəvvürləri bütün bu konsepsiyaların elementlərini müxtəlif nisbətlərdə özündə birləşdirir. Bəzi insanlar vətəndaşlıqda “vəzifələri”, bəziləri isə “hüquqları” daha vacib element hesab edir. Bəziləri üçün vətəndaşlıq vətənpərvərliklə əlaqələndirilsə də, digərləri vətəndaşlığı daha geniş mənada təsəvvür edirlər.

Uşaqlar vətəndaş kimi

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində əvvəllər uşaqlar valideynlərinin şəxsi əmlakı sayılırdı. ***Patria potestas*** - (ata hökmranlığı) ataya övladı üzərində istənilən hüquq (o cümlədən öldürmək hüququ) verilməsi çoxdan sıradan çıxsada, onun qalıqları hələ bir sıra ölkələrdə mövcuddur. Cəmiyyətdə adətən hesab edirdilər ki, uşaqlar ya “vətəndaş deyillər” ya da “hələ vətəndaş deyillər”. Uşaq hüquqları haqqında Bəyannamənin 5 və 18-ci maddələrində uşaqlar, onların təhsili, təmsil olunması üzərində valideynlərin qəyyumluğu qəbul olunsada, həmin Bəyannamənin 3-cü maddəsində valideynlərin uşaqlar üzərində hüquqları uşaqların marağı ilə məhdudlaşdırılır.

Uşaq hüquqlarının müdafiəçisi Brayan Hounun sözlərinə görə, uşaqlar hüquqi cəhətdən anadan doğulduqları gündən və ya vətəndaşlığı qəbul etdiyi zamandan vətəndaş sayılsa da, əksərən onları bu cür qəbul etmirlər və vətəndaş saymırlar. “Yaşlılar onlara xoş olan eqosentrizimlə adətən onları (uşaqları) ya vətəndaş kimi qəbul etmirlər, ya da onları hazırkı dövlətin deyil, gələcəyin vətəndaşları hesab edirlər”. Hou bu cür münasibətin iki əsas səbəbini göstərir: İqtisadi asılılıq və uşaqların psixoloji cəhətdən yetkinləşməməsi. O, qeyd edir ki, işləməyən valideynlər, təqaüdçülər, tələbələr və ya imkanları məhdud şəxslər kimi iqtisadi cəhətdən asılı insanlar vətəndaş kimi qəbul olunurlar. Bundan o nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlar vətəndaşlıq hüququna malik ola bilirlər, çünki, “vətəndaşlıq iqtisadi asılılıq deyil, birlik deməkdir”.

Sual: *Uşaqlar həqiqətən vətəndaşdırlarmı? Yoxsa onlar “hələ vətəndaş deyil” və ya “gələcəyin vətəndaşlarıdır?”*

Uşaqlarda həqiqətən yaşlılarda olan özünənəzarət, yetkinlik və koqnitiv yetişkənlik kifayət qədər deyildir. Lakin inkişaf bütün ömür boyu davam edən, arasıkəsilməyən prosesdir. Uşaqların koqnitiv inkişaf səviyyəsi isə onlara hörmətlə və yaşına uyğun vətəndaş kimi yanaşdıqda, müstəqil, sərbəst davranmaq imkanı verildikdə artır.

Milli qanunvericiliyə və İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinə uyğun olaraq, uşaqlar da yaşlılar kimi eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Lakin eyni zamanda onların vətəndaşlığı fərqlidir. Uşaq Hüquqları Konvensiyasında göstərilədiyi kimi uşaqların xüsusi *müdafiyyə* (məsələn: zorakılıqdan, qayğının olmamasından, iqtisadi və seksual istismardan), *təminat* (məsələn: səhiyyə, sosial təminat və ya keyfiyyətli həyat standartı kimi baza tələbatları, həmçinin milliyyət, fərdilik və ad hüququ) və onlara aidiyyəti olan bütün qərarların qəbul edilməsində *iştiraka* ehtiyacı vardır. Bu hüquqlar uşağın inkişaf xüsusiyyətlərinə, həmçinin vətəndaş kimi vəzifələrinə uyğun həyata keçirilməlidir. Uşaqlar da böyüklər kimi başqalarının hüquqlarına hörmət etməli və qanuna tabe olmalıdırlar. Lakin qanuna görə onların vəzifə və məsuliyyət səviyyələri yaşlarından asılıdır.

Sual: *Vətəndaş iştirakının hansı formaları uşaqlar üçün mümkündür və müvafiqdir?*

Vətəndaşlıq üçün çağırışlar

Hazırda Avropada ənənəvi vətəndaşlıq modelini pozan sosial hadisələr baş verir. Bəzi yerlərdə etnik münaqişələr və millətçiliyin inkişafı vətəndaşlığın yeni formalarının yaradılmasına əngəl törədir. Bundan əlavə, müasir miqrasiyanın yüksək səviyyəsi vətəndaşlıq haqqında üstünlük təşkil edən təsəvvürlərə əks təsir göstərir. Bəzi etnik azlıqların keçmişdə təqib olunan kollektiv özünüdərkinin yeni formalarının yaranması, daha çox avtonomiya və bərabərliyin yeni formalarının mövcudluğu vətəndaşlıq anlayışını mürəkkəbləşdirir. İnsanlar arasında sosial birləşmənin və həmrəyliyin zəifləməsi və ənənəvi siyasi institutlara olan inamın getdikcə daha da azalması demokratik vətəndaşlığın tərbiyə olunmasının əhəmiyyətini artırır.

Demokratik vətəndaşlıq təhsili

Demokratik vətəndaşlığın öyrənilməsi vətəndaş olaraq yaşadıkları cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına öz töhfəsini verməyə hazır olan qabiliyyətli, fəal və məsuliyyətli uşaq və gənclərin tərbiyə olunması prosesidir. Demokratik vətəndaşlıq təhsilinin üç məqsədi vardır:

1. Siyasi savadlılığın təmin olunması: siyasi və vətəndaş institutlarını tanımaq, sosial problemləri anlamaq;
2. Məntiqi təfəkkür, əməkdaşlıq və fəal dinləmə kimi vərdişlərin inkişafı;
3. Cəmiyyətin həyatına qoşulmaq və fəal iştirak etmək üçün dəyər və münasibətlərin formalaşdırılması.

Bu cür kompleks yanaşma demokratik vətəndaşlıq təhsilini yalnız bilik verən və məsuliyyət aşılayan ənənəvi vətəndaşlıq tərbiyəsindən fərqləndirir.

Avropa Şurası 1997-ci ildən demokratik vətəndaşlıq təhsili layihəsini həyata keçirir. O, məsələlər üzrə analitik qiymətləndirmə və mövcud siyasət prinsiplərini təqdim edir, həmçinin təlim materialları və müvafiq təcrübələri toplayır. 2002-ci ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin qəbul etdiyi tövsiyə hökumətləri demokratik vətəndaşlıq təhsilini təhsil islahatları siyasətinin prioritet məsələsi etməyə çağırır.

Hazırda uşaqların iştirakını rəğbətləndirmək onların öz təhsil prosesində iştirakının təminatı vasitəsilə xüsusi diqqətdə saxlanılır. 2006-2008-ci illərdə Avropa Şurası uşaqların hüquqlarının qorunması və zorakılığa qarşı mübarizə məqsədilə "Avropanı uşaqlarla və uşaqlar üçün qururuq" proqramını həyata keçirmişdir.

Uşaqların fəal vətəndaşlığa öyrədilməsinin ən yaxşı üsulu yaşadıkları çevrədə onların fəal iştirakı üçün şərait yaratmaqdır. Onlar öz hüquq və vəzifələrini öyrənər, evdə, məktəbdə, uşaq klublarında və yerli təşkilatlarda qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək imkanından istifadə edə bilirlər.

Müvafiq hüquq müdafiə alətləri

Avropa Şurası

Demokratik vətəndaşlıq tərbiyəsi haqqında Nazirlər Komitəsinin tövsiyəsində (Rec (2002)12) göstərilir ki, demokratik vətəndaşlıq tərbiyəsi "azad, dözümlü və ədalətli cəmiyyətin" inkişafının əsasıdır. Avropa Şurası Avropanın insan hüquqlarının tanınması, qanunun aliliyi və demokratiyaya əsaslanan zəngin mədəni müxtəlifliyini dəyərli xüsusiyyət hesab edir. Şura vətəndaşlığı geniş mənada anlayır: "vətəndaş cəmiyyətdə yaşayan şəxs kimi qəbul etmək olar... Nəzərə alsaq ki, milli dövlət artıq hakimiyyətin yeganə mərkəzi sayılmır, "vətəndaş" anlayışına daha bütöv yanaşma zərurəti yaranmışdır". Vətəndaşlıq özündə "hüquq və vəzifələr, həmçinin bərabərlik, müxtəliflik və sosial ədalətlə bağlı məsələləri birləşdirir. O, həmçinin insan tərəfindən törədilmiş və cəmiyyətin (yerli, milli, regional və beynəlxalq) həyatına təsir edən fəaliyyətləri özündə birləşdirməlidir.

İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının bir sıra maddələrində səmərəli vətəndaşlığın reallaşması ilə bağlı hüquqlar göstərilmişdir: fiziki azadlıq və təhlükəsizlik

hüququ (maddə 5), fikir, vicdan və din azadlığı (maddə 9), ifadə azadlığı (maddə 10), dinc yığıncaq və birliklərdə fəaliyyət azadlığı (maddə 11) və təhsil hüququ (protokol №1, maddə 2.). Avropa Mədəniyyət Konvensiyasının I maddəsində göstərilir ki, iştirakçı ölkə “Avropanın ümumi mədəni sərvətlərinə öz milli töhfəsinin verilməsi üçün lazımı tədbirlər həyata keçirir”.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

İnsan hüquqlarının Ümumi Deklarasiyasında faktiki olaraq “vətəndaş” və ya “vətəndaşlıq” sözü işlədilmir, lakin insanın “dövlət mənsubiyyəti” anlayışı qeyd olunur. 15-ci maddədə göstərilir ki, “Hər bir şəxs vətəndaşlıq hüququna malikdir” və özbaşına heç kimi vətəndaşlıqdan məhrum etmək olmaz”. Orada, həmçinin qeyd olunur ki, hər bir şəxs vətəndaşlığını dəyişə bilər.

Ümumi Deklarasiyanın 29-cu maddəsində həm də qeyd olunur ki, vətəndaşlıq hüququna vəzifələr də daxildir və vətəndaşlıq yalnız qanuni status olmayıb, həm də psixoloji və sosial əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şəxsin öz cəmiyyəti ilə bağlı məsuliyyətləri vardır. Cəmiyyət isə şəxsin azad və tam inkişafını təmin etməlidir.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası uşağın vətəndaşlıq məsələsinə müraciət edərək,

7-ci maddədə vətəndaşlığın olmamasının qarşısını almaq məqsədilə uşağın vətəndaşlığının qəbulu və müdafiəsi hüququna zəmanət verir;

8-ci maddədə şəxsiyyətə münasibətdə vətəndaşlığın vacibliyini vurğulayaraq hökuməti “uşağın özünün vətəndaşlıq da daxil olmaqla fərdiliyini saxlamasına” hörmətlə yanaşmağa çağırır.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada vətəndaşlıq anlayışı sırf qanuni çərçivədən kənara çıxır. İnsan hüquqları barədə daha əvvəlki sənədlər (məs., **Avropa Konvensiyası** və iki **Pakt**) də daxil olmaqla yaşlıların bir çox hüquqlarını özündə birləşdirir. Lakin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya yalnız yaşlıların deyil, uşaqların da cəmiyyət həyatının bütün sahələrində iştirak hüququ olduğuna diqqət yetirir ki, bu da vətəndaşlığın vacib göstəricisidir:

- maddə 9: uşaq üzərində qəyyumluq və hamilik barədə proseslərdə iştirak etmək;
- maddə 12: uşağa aid olan bütün məsələlərin həllində iştirak etmək;
- maddə 13: fikrini bildirmək, məlumat almaq və vermək;
- maddə 14: fikir, vicdan və söz azadlığı məsələlərinə dair şəxsi rəy;
- maddə 15: başqaları ilə birləşmək hüququ;
- maddə 23: imkanları məhdud uşağın cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etmək

hüququ;

- maddə 30: azlıqlara və yerli əhaliyə mənsub olan uşaqların öz birliklərində və ümumilikdə cəmiyyətdə iştirak etmək hüququ;
- maddə 31: mədəni və yaradıcı həyatda iştirak etmək hüququ.

Mənbə: Компасито. Пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008.

Tərcümə: TİPİİ-nin əməkdaşı Bənövşə Tağıyeva